

Ks. Andrzej Tomko*

DZIAŁALNOŚĆ OŚWIATOWA I SPOŁECZNO-POLITYCZNA KS. HUGO KOŁŁATAJ. ZARYS PRAWNO-HISTORYCZNY

THE EDUCATIONAL AND SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF FATHER HUGO KOŁŁATAJ. A LEGAL AND HISTORICAL OUTLINE

Summary: The article Educational and socio-political activities of Father Hugo Kołłątaj. A legal and historical overview presents Father Hugo Kołłątaj's concepts relating to such areas as the state, law, and education.

Keywords: Hugo Kołłątaj, education, concept, law, science, politics.

Pierwszy rozbiór Polski był rezultatem, a jednocześnie alarmującym świadectwem gospodarczego, politycznego i kulturalnego upadku magnacko-szlacheckiego państwa, które nie było już w stanie stawić czoła rosnącym w potęgę państwom ościnnym¹. Ówczesna Polska była bez wątpienia punktem newralgicznym wschodniej Europy, krajem o dużym nasileniu konfliktów gospodarczych, ustrojowych i narodowych². W tym okresie żył i tworzył Hugo Kołłątaj.

Hugo Kołłątaj³ urodził się 1 kwietnia 1750 r. we wsi Dederkały Wielkie na Wołyniu, w powiecie krzemienieckim, lecz rodzice jego mieszkali na stałe

* Ks. Andrzej Tomko – doktor habilitowany (pedagogika), profesor Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0209-5579>, e-mail: atomko@pwt.wroc.pl.

¹ C. Bobińska, *Szkice o ideologach polskiego oświecenia. Kołłątaj i Staszic*, Wrocław 1952, s. 5.

² *Tamże*, s. 18.

³ Zob. szerzej o latach młodzieńczych Kołłątaja S. Macheta, *Kołłątaj*, Warszawa 1973, s. 7-11; E. Giergielewicz, *Poglądy filozoficzno-prawne Hugona Kołłątaja*, Warszawa 1930, s. 1-6. Szerzej o biografii piszą m.in. M. Janik, *Hugo Kołłątaj. Monografia z czterema podobiznami*, Lwów 1913; J. Śniadecki, *Żywot literacki Hugona Kołłątaja z opisem stanu Akademii Krakowskiej, w jakim się ona znajdowała przez rok 1780*, Wrocław 1951; H. Schmitt, *Pogląd na żywot i pisma księdza*

w województwie sandomierskim, we wsi Niecisławice, trzymanej prawem zastawu. Tam Hugo spędził całe dzieciństwo⁴. W domu rodzinnym odbywał pierwsze nauki⁵ pod opieką ochmistrza⁶, później trafił do szkoły w Pińczowie. Opanowawszy gramatykę, retorykę i poetykę łacińską, jako 16-letni chłopiec, kontynuował naukę w Akademii Krakowskiej, gdzie w wieku 18 lat uzyskał tytuł doktora filozofii⁷. W wieku 20 lat udał się do Wiednia, a stamtąd do Włoch⁸, gdzie rozwijał się już potężny ruch umysłowy humanizmu i humanitaryzmu – Kołłątaj wielce cenił wybitnych przedstawicieli tych ruchów, profesorów neapolitańskich, braci Filangierich: Kajetana, słynnego humanistę i prawnika, oraz Fernanda, prezentującego myśl zbliżoną do francuskich encyklopedystów⁹. Od tego czasu Kołłątaj przebywał w Rzymie, gdzie w wieku 24 lat przyjął święcenia kapłańskie i studiował prawo kościelne¹⁰. Po pięciu latach, wyświęcony na księdza, wrócił do Polski jako doktor teologii i prawa, a ponadto, jako członek Instytutu Naukowego w Bolonii, otrzymał z mianowania papieża kanonię krakowską¹¹. W 1775 r. Kołłątaj zaangażował się w reformę oświaty, działając w założonym w tym czasie Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych¹², którego głównym zadaniem było przygotowanie podręczników do szkół, oraz w Komisji Edukacji Narodowej¹³. W 1776 r. Kołłątaj rozpoczął współpracę z przyszłym prymasem Polski, ówczesnym biskupem płockim, bratem królewskim, Michałem Poniatowskim, kierownikiem Komisji Edukacyjnej – odtąd reforma polskiego szkolnictwa była nierozdzielnie związana z nazwiskiem Kołłątaja¹⁴.

1. DZIAŁALNOŚĆ OŚWIATOWA KS. HUGO KOŁŁĄTAJA

W 1776 r. Sejm powołał Komisję Edukacyjną, która był swego rodzaju Ministerstwem Oświaty, czym Rzeczpospolita Polsko-Litewska wyprzedzała inne państwa w omawianym okresie¹⁵. Do Komisji zostali powołani m.in. Grzegorz Piramowicz,

Hugona Kołłątaja podkanclerzego koronnego, Lwów 1860; W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794-1812)*, t. 1-2, Kraków 1905.

⁴ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, Warszawa [b.r.w.], s. 10.

⁵ M. Janik, *Hugo Kołłątaj*, s. 5.

⁶ T. Czapczyński, *Hugo Kołłątaj. Z cyklu: Polscy pisarze polityczni i społeczni*, z. 5, Łódź 1948, s. 2.

⁷ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 11.

⁸ M. Janik, *Hugo Kołłątaj*, s. 7-8.

⁹ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 11-12.

¹⁰ *Tamże*, s. 12.

¹¹ T. Czapczyński, *Hugo Kołłątaj*, s. 2.

¹² H. Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach Panowania Augusta III-go (1750-1764)*, przedm. H. Mościcki, Warszawa 1905, s. IV.

¹³ T. Czapczyński, *Hugo Kołłątaj*, s. 2.

¹⁴ C. Bobińska, *Szkice o ideologach polskiego oświecenia*, s. 43-44.

¹⁵ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 14.

Ignacy Potocki, Jan Śniadecki, Feliks Oraczewski, Michał Poniatowski oraz oczywiście ks. Hugo Kołłątaj¹⁶.

Ks. Hugo Kołłątaj przedstawiał koncepcję, że tylko dobra edukacja młodzieży może doprowadzić do podźwignięcia z upadku Rzeczpospolitą, uważając tym samym Komisję Edukacyjną za jedną z najważniejszych w omawianym okresie instytucji. Według niego celem reformy oświaty i nauki nie miało być „mnożenie uczonych”, jak to było w innych krajach Europy Zachodniej, lecz dążenie do upowszechnienia narodowego i obywatelskiego poczucia odpowiedzialności za kraj i chęć rozwoju każdego obywatela¹⁷. Chcąc zorganizować należycie szkolnictwo w Polsce, należało – według Kołłątaja – odbudować Akademię Krakowską oraz zaprowadzić reformy w krakowskim nowodworskim gimnazjum, wprowadzając nowy plan nauk. I tak wprowadzono nauki przyrodnicze, zwiększono liczbę godzin matematyki, wykłady miały odbywać się w języku ojczystym, a nie jak dotąd po łacinie, zwiększono nacisk na samodzielnie myślenie uczniów. Wprowadzone reformy, pomimo początkowych oporów, zaowocowały w bardzo krótkim czasie, a Komisja Edukacyjna, wyrażając wielkie zadowolenie, wskazała gimnazjum nowodworskie jako wzór dla innych szkół¹⁸.

W skład Komisji weszli ludzie pochodzenia magnackiego i szlacheckiego, co sprawiło, że w kwestiach reformy oświaty skierowano się przede wszystkim ku szkole średniej, zaspokajającej na ogół potrzeby oświatowe tych warstw społecznych¹⁹. Wpływy fizjokratyzmu, reprezentowane w Komisji przede wszystkim przez jej przewodniczącego Ignacego Massalskiego, sprawiły, że również szkoła parafialna²⁰ znalazła się w kręgu jej zainteresowań – do zajęcia się nią skłaniało z jednej strony przekonanie, że w interesie ziemiaństwa leży podniesienie poziomu umysłowego chłopstwa, z drugiej niewątpliwie oddziaływał na członków Komisji prąd ideowy humanitaryzmu²¹. Konieczność jak najszybszego przygotowania kadry nauczycielskiej na odpowiednim poziomie intelektualnym²² sprawiła, że Komisja

¹⁶ Tamże, s. 14-15.

¹⁷ Tamże, s. 15.

¹⁸ Tamże, s. 16.

¹⁹ H. Kołłątaj, *Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, oprac. M. Chamcówna, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. VII.

²⁰ Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia Instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzekomych guberniach, t. 2, z rękopisu wydał F. Kojasiewicz, Kraków 1844, s. 148-205; S. Zaleski, *Ks. Hugo Kołłątaj. Szkic biograficzny na tle jego działalności politycznej i pedagogicznej*, odbitka z „Głosu Nauczycielstwa Ludowego”, Kraków 1912, s. 43.

²¹ H. Kołłątaj, *Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, s. VII; zob. szerzej *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1935, s. 24 n.

²² Zob. szerzej Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu

Edukacyjna postanowiła zająć się reformą istniejących w Polsce uniwersytetów, w pierwszym zaś rządzie Akademii Krakowskiej²³.

W 1778 r.²⁴ ks. Hugo Kołłątaj został wizytatorem²⁵ Akademii Krakowskiej²⁶ z zadaniem jej zreformowania²⁷. Reformy rozpoczęto w krótkim czasie od wprowadzenia zmian w sposobie finansowania Akademii: dla ściślejszego nadzoru i zmniejszenia kosztów poboru ustanowiono jedną ogólną kasę i oddano ją pod zarząd prokuratorii składającej się z trzech osób, zniesiono także podział funduszy na szkolne i kościelne²⁸. W sferze naukowej Kołłątaj zaprowadził daleko idące zmiany, mające wpływ na unowocześnienie całego procesu naukowego. Mianowicie:

- wprowadzono podział na dwa kolegia: moralne i fizyczne. Kolegium moralne podzielono na trzy szkoły: teologiczną, prawną i literatury. W skład kolegium fizycznego również wchodziły trzy szkoły: fizyczna (obejmowała fizykę, chemię i nauki przyrodnicze), matematyczna wraz z astronomią i lekarska;
- szkołę zaopatrzone w potrzebne narzędzia i preparaty;
- przywrócono działalność obserwatorium astronomicznego;
- ze stworzonej szkoły lekarskiej początek wzięł istniejący w okresie późniejszym Szpital św. Łazarza.

Kołłątaj założył także publiczną bibliotekę oraz wprowadził publiczne czytanie rozpraw naukowych w języku polskim²⁹.

Kolegia fizyczne i moralne pozostawały ze sobą w ścisłym związku – fizyczne poprzedzało treścią swoich nauk moralne³⁰. Kolegium moralne dzieliło się na szkołę nauk moralnych, świeckich i duchowych i obejmowało sześć katedr. Było

urządzenia Instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzekomych guberniach, t. 1, z rękopisu wydał F. Kojasiewicz, Kraków 1844, s. 183-198.

²³ H. Kołłątaj, *Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, s. VIII.

²⁴ Janina Berger-Mayerowa pisała, że od 1 kwietnia 1777 r. sprawami Akademii zaczął zajmować się Hugo Kołłątaj: „od tej daty – pisał Kołłątaj – zaczęłam być naprzód wizytatorem dalej reformatorem a na koniec rektorem Akademii Krakowskiej”. J. Berger-Mayerowa, *Nieznane zarządzenie Hugona Kołłątaja, Rektora Krakowskiej Szkoły Głównej Koronnej z 19 lipca 1783 r.*, Wrocław 1965, s. 4.

²⁵ *Hugona Kołłątaja do Komisji Edukacyjnej Sprawozdania z wizytacji Akademii Krakowskiej i szkół Nowodworskich w Krakowie i Szkół wojewódzkich, sandomierskich, spisane w ostatnim kwartale roku 1777*, BJ Rkp, 5984, IV, 1777, s. 26 n.

²⁶ Akademia Krakowska należała w XV w. do przodujących ośrodków naukowych w Europie, ale od XVI w. tendencja ta zaczęła się zmieniać. W XVII i pierwszej połowie XVIII w. uczelnia podupadła i nie spełniała już zadań, które nakreślił jej założyciel Kazimierz Wielki oraz jego następcy. Zob. szerzej J. Leniek, *Ks. H. Kołłątaja Raport z wizytacji akademii krakowskiej, odbytej w r. 1777*, Kraków 1906, s. 3.

²⁷ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 17.

²⁸ *Tamże*.

²⁹ *Tamże*, s. 18-19.

³⁰ T. Czapczyński, *Nauka moralna w systemie wychowawczym ks. H. Kołłątaja (próba konstrukcyjna)*, Stanisławów 1910, s. 4.

zdecydowanie bardziej rozbudowane, jeżeli chodzi o prawo, niż Uniwersytet Krakowski. Istniały zatem: katedra historii filozofii; katedra prawa natury, prawa politycznego i narodów; katedra ekonomii politycznej; katedra dodatkowej praktyki wszystkich jurysdykcji cywilnych i sądowych; katedra historii prawodawstwa wszystkich praw dawnych i teraźniejszych obcych narodów oraz katedra prawa cywilnego i kryminalnego rosyjskiego i prawa polskiego dozwolonego w prowincjach do Rosji przyłączonych³¹. Nauka moralna prezentowana przez Kołłątaja w wychowaniu miała przede wszystkim wartość metodyczną – już same uznanie zmysłów za jeden czynnik poznawczy, który był podstawą całej następnej pracy umysłu tę cechę systemowi nauki nadawał Kołłątaj³².

Prace Kołłątaja dotyczące reformy Akademii można podzielić na dwa okresy: pierwszy, obejmujący czas od maja do końca 1777 r., był przygotowaniem do reformy Akademii Krakowskiej, drugi, obejmujący lata od 1780 do 1784 r., to czas przeprowadzenia najistotniejszych reform³³.

Jan Śniadecki, podkreślając dokonania ks. Kołłątaja w dziedzinie reformy oświaty, stwierdził:

Ta pracowita robota Kołłątaja godna jest uwielbienia i wdzięczności, bo była pomyślana głęboko i szczęśliwie, a wykonana zrećźnie i przezornie³⁴.

Akademia Krakowska³⁵ jako Szkoła Główna stała się naczelną instytucją, której podlegały pod względem naukowym i administracyjnym szkoły wojewódzkie i powiatowe, a od nich znów zależne były szkoły parafialne³⁶. W koncepcjach Kołłątaja niezmiernie istotna była nie tylko działalność samej Akademii, ale także przygotowanie kadry nauczycielskiej dla szkół³⁷. W tym celu planował on założenie przy Akademii Seminarium Nauczycielskiego, w którym młodzież przygotowująca się do pracy nauczycielskiej otrzymywałaby mieszkanie i wyżywienie, dzięki czemu nie byłaby zmuszona do pracy zarobkowej i mogłaby więcej czasu poświęcić studiom³⁸. Koncepcje Kołłątaja z całą pewnością należy uznać za postępowe, ponieważ traktowały one uniwersytety nie tylko jako szkoły przygotowujące młodzież do przyszłej pracy zawodowej, ale – co zasługuje na szczególne podkreślenie – jako ośrodki badań naukowych. Postulowane przez Kołłątaja badania naukowe były także badaniami o charakterze rozwojowym, mającym ścisły związek z potrzebami kraju i wymaganiami życia społecznego, gospodarczego oraz

³¹ *Tamże*, s. 4-5.

³² *Tamże*, s. 20.

³³ J. Leniek, *Kołłątaja Raport z wizytacji akademii krakowskiej*, s. 6.

³⁴ *Pisma rozmaite Jana Śniadeckiego*, t. 1, Wilno 1818², s. 39.

³⁵ Zob. szerzej H. Kołłątaj, *Wybór pism naukowych*, oprac. K. Opalek, Kraków 1953, s. 154-163.

³⁶ T. Czapczyński, *Hugo Kołłątaj*, s. 3.

³⁷ *Tamże*.

³⁸ H. Kołłątaj, *Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, s. XVII.

prawnego³⁹. Kontynuując koncepcje przedstawiane przez Kołłątaja, Komisja Edukacyjna w 1780 r. rozpoczęła prace nad dalszymi reformami Akademii Krakowskiej i Wileńskiej, rezygnując tym samym z zamiaru tworzenia nowych uniwersytetów⁴⁰. Wynikiem tych prac było przygotowanie i zredagowanie w formie tabelarycznej informacji dotyczących szkół Królestwa – ich potrzeb, wydatków, prowadzonych przedmiotów oraz informacji dotyczących nauczycieli⁴¹. W związku z powyższym każda szkoła miała składać się z czterech kolegiów, a mianowicie:

- z kolegium teologicznego – ze szkołami teologii i prawa duchownego oraz katedrami teologii dogmatycznej, teologii moralnej, historii Kościoła i języka hebrajskiego z biblistyką;
- z kolegium prawniczego – z katedrami prawa natury, prawa ekonomicznego, politycznego i narodów, prawa krajowego publicznego i cywilnego, dodatkowej katedry prawa kryminalnego, katedry praktyki wszystkich jurysdykcji krajowych, katedry praktyki i historii handlu, katedry prawa starorzymskiego i jego historii oraz dodatkowej lekcji języka greckiego;
- z kolegium lekarskiego – ze szkołami cyrulicką, lekarską i aptekarską;
- z kolegium fizycznego – ze szkołami fizyczną i matematyczną⁴².

Na czele szkoły Królestwa miał stać rektor, a skład personalny obliczano na 23 profesorów, 10 wiceprofesorów, 5 pomocników. Każdy uniwersytet miał posiadać 9 sal wykładowych, obserwatorium astronomiczne, laboratorium chemiczne, folwark dla katedry rolnictwa, szpital i teatr anatomiczny oraz ogród botaniczny⁴³.

Również ta działalność ks. Kołłątaja przyniosła mu pełne uznanie Komisji Edukacyjnej, czego wyrazem było mianowanie go w 1780 r. pierwszym emerytem Szkoły Głównej Koronnej⁴⁴. Szkoła Główna miała zatem nie tylko stać na czele ruchu naukowego w kraju, wychowywać nauczycieli, prawników, teologów, ale także nadzorować średnie i niższe zakłady koronne⁴⁵. W uznaniu zasług Komisja umożliwiła Kołłątajowi dalsze reformowanie, zgodnie z treścią uchwały z 27 maja 1782 r. W tym okresie reformy miały podążać w stronę reorganizacji działań i postawienia uczelni na równi z europejskimi uniwersytetami. W 1782 r. wybrano Kołłątaja na rektora⁴⁶.

Poza reorganizacją Akademii Krakowskiej Kołłątaj przedstawił także koncepcję reformy całego szkolnictwa w Rzeczypospolitej. Komisja Edukacyjna ogłosiła

³⁹ *Tamże*, s. XVIII.

⁴⁰ *Tamże*, s. XXV.

⁴¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778-1780*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913, s. 170.

⁴² H. Kołłątaj, *Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, s. XXVII.

⁴³ *Tamże*.

⁴⁴ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 19.

⁴⁵ T. Grabowski, *Hugo Kołłątaj. Zwięzły zarys jego życia i działalności*, Kraków 1912, s. 3.

⁴⁶ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 20.

reformy wprowadzające zmiany w 1783 r., pozostawiając sobie najwyższą władzę i główny kierunek polskiego szkolnictwa⁴⁷, zaś zarząd nad całym szkolnictwem w kraju przekazując dwóm uczelniom: krakowskiej i wileńskiej⁴⁸. Prof. Jan Śniadecki podkreślił, że reformy Kołłątaja były niezmiernie ważne, bowiem

[...] Kołłątaj obdarzony głową rozległe rzeczy ogarniającą, złożył ten przeciwny plan rządu szkolnego, jaki uchwaliła i zaprowadziła Komisja Edukacyjna i na jaki we 25 lat później trafiła Francja. Zwierał w sobie ten plan istotny dobrego rządu i wychowania publicznego charakter, to jest jedność nauki i jedność dozoru szkolnego⁴⁹.

Reformy przeprowadzone przez Kołłątaja stały się na całe stulecia podstawą późniejszego rozwoju Uniwersytetu Jagiellońskiego⁵⁰. W latach 1803-1805 Kołłątaj był jednym z głównych realizatorów założenia Liceum w Krzemieńcu, a w latach 1809-1811 ponownie reformował uniwersytet⁵¹. W swoich koncepcjach dążył do takiego zreformowania szkolnictwa, by nie kształciło ono oderwanych od życia uczniów – „sawantów”, jak nazywał ich Kołłątaj, lecz ludzi przygotowanych do praktycznej pracy – lekarzy, nauczycieli, urzędników państwowych⁵². Hugo Kołłątaj przedstawił także koncepcję nieodpłatnej nauki, gdyż, jak pisał

nam idzie nie o to, żebyśmy mieli sawantów, lecz żeby jak najbardziej rozszerzyć światło we wszystkich klasach mieszkańców⁵³.

Bolesław Limanowski wspominał, że w ostatnich latach panowania Augusta III w Polsce wśród narodu szlacheckiego widoczny był upadek moralności i oświaty⁵⁴. Potwierdził to ks. Hugo Kołłątaj w pamiętnikach z 1841 r.:

stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania w Polsce Augusta III-go, nakreślił ponury obraz tego upadku, rozpanoszenia się samolubstwa, ciemnoty i bezrządu⁵⁵.

⁴⁷ Hugo Kołłątaj w swoich rozważaniach zajmował się także kwestią edukacji duchowieństwa i seminariów. X. Hugona Kołłątaja *pamiętnik o stanie Duchowieństwa Katolickiego Polskiego i innych wyznań w połowie XVIII wieku*, wydał z rękopisem J.K. Żupański, Poznań 1840, s. 3-20.

⁴⁸ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 21.

⁴⁹ *Pisma rozmaite Jana Śniadeckiego*, s. 44.

⁵⁰ A. Korta, *Hugo Kołłątaj [w:] Kołłątaj i wiek Oświecenia*, red. W. Jedlicka, Warszawa 1951, s. 23.

⁵¹ *Tamże*.

⁵² *Tamże*.

⁵³ *Tamże*.

⁵⁴ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 5.

⁵⁵ Zob. szerzej H. Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach Panowania Augusta III-go (1750-1764)*, przedm. H. Mościcki, s. 120; Tenże, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III-go (1750-1764)*, oprac. J. Hulewicz, Wrocław 1953.

Bez wątpienia jednak, pomimo tych opinii, koncepcje przedstawiane przez Kołłątaja w omawianym okresie starały się zmienić ten negatywny obraz.

Bardzo istotna była także działalność pedagogiczna Kołłątaja – „nauczycielem narodu” nazywał go Jan Śniadecki i było to najlepsze określenie Kołłątaja – wychowawcy⁵⁶. We wszystkich pismach Kołłątaja, od początku jego działalności aż do tworzonych u schyłku życia memoriałów o reformie Izby Edukacyjnej, na pierwszym miejscu występowało uznanie i uzasadnienie potrzeby wychowania narodowego⁵⁷. Przypisując wychowaniu znaczenie „powszechnego lekarstwa”, Kołłątaj określał jasno zakres jego wpływu, ukazując związki pomiędzy oświatą a sprawiedliwością społeczną⁵⁸. Związek wychowania z życiem społecznym był wszechstronny – właśnie oświata miała wskazywać niedostatki ustroju, a wychowanie przygotowywać świadomych reformatorów⁵⁹.

Poglądy na cele wychowania narodowego przewodziły reformatorskiej pracy Kołłątaja i były podstawą stworzonej przez niego organizacji szkolnictwa publicznego – wracając do kraju po studiach wiedeńskich i rzymskich miał bowiem ogólny zarys planu reformy wychowania⁶⁰. Zgodnie ze swoimi poglądami na ustrój państwa, w którym samorząd miejscowy odgrywał duże znaczenie, Kołłątaj był za hierarchią szkolną złożoną z ludzi znających szkolnictwo i naukę⁶¹. W czasie całej działalności na polu organizacji szkolnictwa w Krakowie i Krzemieńcu⁶² pracował nad stworzeniem i udoskonaleniem stanu nauczycielskiego, mówiąc słowami ustawy – akademickiego, i „daniem” narodowi „gruntownych nauczycieli”. To zajmowało go jako ustawodawcę⁶³. Jako jeden z pierwszych zwrócił także uwagę na obowiązek państwa wobec wychowania i wykształcenia kobiet⁶⁴:

Matki Rzeczypospolitej, matki stanu rycerskiego, matki gospodarzów i panów powinny być jak najgruntowniej oświecane⁶⁵.

Gorąco nakłaniał Tadeusza Czackiego do założenia przy Liceum Krzemienieckim seminarium dla nauczycielek i guwernantek oraz osobnej szkoły średniej

⁵⁶ H. Orsza-Rodlińska, *Kołłątaj jako pedagog. Hugona Kołłątaja nieznane listy o wychowaniu*, Lwów 1912, s. 1.

⁵⁷ *Tamże*, s. 3.

⁵⁸ *Tamże*, s. 5; zob. szerzej S. Zaleski, *Ks. Hugo Kołłątaj. Szkic biograficzny*, s. 37.

⁵⁹ H. Orsza-Rodlińska, *Kołłątaj jako pedagog*, s. 5.

⁶⁰ *Tamże*, s. 8-9.

⁶¹ *Tamże*, s. 12.

⁶² S. Zaleski, *Ks. Hugo Kołłątaj. Szkic biograficzny*, s. 31.

⁶³ H. Orsza-Rodlińska, *Kołłątaj jako pedagog*, s. 12.

⁶⁴ Zob. szerzej o sprawie nauki kobiet, Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim, t. 1, s. 346-352; H. Kołłątaj, *Wybór pism naukowych*, s. 195-197.

⁶⁵ Tenże, *Porządek fizyczno-moralny czyli nauka o należytościach i powinnościach człowieka*, Warszawa 1912, s. 16; zob. szerzej Tenże, *Wybór pism naukowych*, s. 245-317.

dla dziewcząt pochodzenia szlacheckiego i szkół ludowych dla dziewcząt pochodzenia mieszczańskiego i włościańskiego⁶⁶.

Wspomnieć należy także o działalności ks. Hugo Kołłątaja w zakresie spraw dotyczących bibliotek i bibliotekarstwa, która ujawniła się szczególnie w trzech momentach jego publicznej działalności na polu zagadnień nauki, oświaty i kultury: przy redagowaniu ustaw Komisji Edukacji Narodowej i dalszych jej rozporządzeń oraz w czasie tworzenia w Księstwie Warszawskim urzędu Dyrekcji Edukacji Narodowej; w prowadzonych przez niego pracach wizytatorskich i w czasie sprawowania obowiązków rektora Krakowskiej Szkoły Głównej oraz przy organizowaniu, łącznie z Tadeuszem Czackim, liceum krzemienieckiego⁶⁷. Rola Kołłątaja w kwestii bibliotek nie ograniczała się jedynie do spraw organizacyjnych, obok tej pracy należało także uwzględnić uwagi i przedstawiane koncepcje o charakterze wykonawczym, gdy przyszło mu pełnić rolę wizytatora biblioteki Szkoły Wydziałowej Sandomierskiej i Biblioteki Szkoły Głównej Krakowskiej, oraz gdy zajmował stanowisko rektora uniwersytetu⁶⁸. Koncepcje Kołłątaja w zakresie spraw dotyczących bibliotek i bibliotekarstwa polskiego należy rozważać na tle ówczesnych myśli politycznych, społecznych i wychowawczych, znajdujących odzwierciedlenie w życiu publicznym XVIII w.⁶⁹

Zaznaczyć należy, że przeobrażenia dokonane w tej dziedzinie przez Komisję Edukacji Narodowej i równocześnie przez pionierską działalność Kołłątaja nie kończyły się wraz z utratą przez Polskę jej samodzielnego bytu państwowego – twórcze bowiem następstwa tego programu oraz prezentowanych założeń sięgały daleko w przyszłość i były kontynuowane w działalności Izby Edukacji i Dyrekcji Oświecenia z okresu Księstwa Warszawskiego oraz miały wpływ na kształtowanie się koncepcji bibliotecznych w okresie Królestwa Kongresowego⁷⁰.

Podsumowując, ks. Kołłątaj – dobrze przygotowany teoretycznie, opierający się o ówczesną wiedzę ekonomiczną, prawniczą i filozoficzną, mający za sobą pracę organizacyjną nad reformą Akademii Krakowskiej, pracujący nad ustawą

⁶⁶ S. Zaleski, *Ks. Hugo Kołłątaj. Szkic biograficzny*, s. 38.

⁶⁷ M. Łodyński, *Hugo Kołłątaj a bibliotekarstwo polskie*, Warszawa 1952, s. 14; zob. szerzej Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urzędzenia Instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzekomych guberniach, t. 3, z rękopisu wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1844, s. 1-38; Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urzędzenia Instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzekomych guberniach, t. 4, z rękopisu wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1845, s. 140.

⁶⁸ M. Łodyński, *Hugo Kołłątaj a bibliotekarstwo polskie*, s. 19.

⁶⁹ *Tamże*, s. 45.

⁷⁰ *Tamże*, s. 47.

Komisji Edukacji Narodowej – czuł się na siłach do podjęcia pracy nie tylko nad reformą oświaty, lecz całego państwa⁷¹.

2. DZIAŁALNOŚĆ SPOŁECZNO-POLITYCZNA

Za swoją dotychczasową działalność na polu oświaty ks. Kołłątaj uzyskał posadę referendarza litewskiego, do czynności którego należało przyjmowanie skarg i prośb wnoszonych do króla – dawało mu to możliwość częstych spotkań i rozmów z królem oraz poznania problemów społecznych wymagających pilnego usunięcia⁷².

W omawianym okresie historycznym w Rzeczypospolitej odczuwano potrzebę reform i w tym kierunku dążyły dwa stronnictwa: pierwsze, tzw. królewskie, nie chciało zrywać kontaktów z Rosją i posługując się Radą Nieustającą⁷³, usiłowało przeprowadzić najważniejsze reformy dotyczące wojska, skarbu i wzmocnienia władzy królewskiej; drugie stronnictwo, nazywane patriotycznym⁷⁴, chciało, by Sejm sam dokonał reform⁷⁵. Sejm został zwołany 6 października 1788 r., na jego marszałka oba stronnictwa wybrały Stanisława Małachowskiego, referendarza koronnego. Kołłątaj cenił go bardzo i zamierzał zjednać go dla sprawy reform i w ten sposób oddziaływać na cały Sejm, zaczął więc wysłać do Małachowskiego listy⁷⁶, w których przedstawiał zadania, jakie posłowie mieli do spełnienia⁷⁷. Listy te były drukowane w czterech częściach w latach 1788-1792 pt. *Do Stanisława Małachowskiego, referendarza koronnego, o przyszłym sejmie Anonima listów kilka*⁷⁸.

Pierwszą część, zatytułowaną *O podźwignięciu sił krajowych*, autor poświęcił przeważnie sprawom wojskowym⁷⁹. Druga część nosiła tytuł *O poprawie Rzeczypospolitej* i rozpoczynała się listem z 7 października, w którym Kołłątaj zwracał uwagę na konieczność ustalenia porządku zmian, wzmocnienia rządu i zabezpieczeniu kraju⁸⁰. W dalszej części przedstawiał koncepcje dotyczące ustroju województw, miast, ministerstw oraz szkół wojskowych⁸¹. List z 11 października był natomiast w całości poświęcony kwestii włościańskiej. Ponadto ks. Kołłątaj przedstawił

⁷¹ T. Czapczyński, *Hugo Kołłątaj*, s. 3.

⁷² B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 23.

⁷³ Rada Nieustająca została ustanowiona w 1775 r.

⁷⁴ E. Winkler, *O Hugonie Kołłątaju, jego czasach, życiu i dziełach*, odbitka z „Zorzy”, Warszawa 1912, s. 17.

⁷⁵ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 24.

⁷⁶ A. Korta, *Hugo Kołłątaj*, s. 16.

⁷⁷ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 24.

⁷⁸ *Tamże*.

⁷⁹ *Tamże*, s. 25.

⁸⁰ *Tamże*, s. 27.

⁸¹ *Tamże*, s. 30.

pogląd, że edukacja powszechna dostępna dla wszystkich obywateli to podstawa równości⁸². Organizacja szkół była bowiem jednym z najpilniejszych zadań stojących przed rządem – każde województwo powinno mieć swoją szkołę wydziałową, każdy powiat podwydziałową⁸³. Oprócz istniejących dwóch akademii Kołłątaj postulował utworzenie dwóch kolejnych na ziemiach Wielkopolski i Ukrainy; należało także rozpocząć edukację kobiet⁸⁴. W ostatniej części, pt. *Prawo polityczne narodu polskiego*, Kołłątaj przemawiał do członków Deputacji, której przydzielono zadanie ułożenia projektu konstytucji⁸⁵. Zwracając się do nich, napisał:

człowiek i jego bezpieczeństwo, obywatel i jego szczęśliwość, Ojczyzna i jej całość – będą jedynym prawidłem robót Waszych⁸⁶.

Hugo Kołłątaj podzielał poglądy republikańskie, jednak widząc zagrożenie w elekcji królów dla bezpieczeństwa, a nawet wolności Polski, stał się gorliwym propagatorem ustanowienia dziedziczności tronu. W dziele pt. *Uwagi nad pismem Seweryna Rzewuskiego* zwrócił uwagę, że władza królewska byłaby dostatecznie ograniczona, gdyby uchwalono trwały Sejm oraz zespół ministrów pod nazwą Straży, stanowiący władzę wykonawczą⁸⁷. Kołłątaj stał na stanowisku, że każdy wolny i niepodległy naród sam powinien decydować, jaka forma rządów ma obowiązywać w jego kraju, a żaden obcy naród nie może ingerować w jego prawa i konstytucję⁸⁸.

Działalność polityczna Kołłątaja osiągnęła swój największy rozwój w 1790 r. w dyskusji nad koncepcjami ustawy rządowej – Kołłątaj był jednym z jej współtwórców⁸⁹. Należy zaznaczyć, że jego koncepcje polityczne przedstawiały umiarkowany program, obliczony na uzyskanie jak najszczerzej przychylności mas szlacheckich, ogólne założenie myśli społeczno-politycznej Kołłątaja w swoich konsekwencjach prowadziło jednak do zdecydowania dalej⁹⁰. Myśl społeczna Kołłątaja zawierała cztery podstawowe idee: ideę prawa naturalnego człowieka, którego nie można było go pozbawić; ideę umowy społecznej, która powinna stanowić podstawę więzi społecznej; ideę podziału władzy państwowej; ideę wartości

⁸² Do Stanisława Małachowskiego referendarza koronnego o przyszłym Sejmie Anonima listów kilka, cz. 3, Warszawa 1790, s. 173.

⁸³ Ks. Hugo Kołłątaj, *Wybór pism*, ułożył i wstępem oraz objaśnieniami opatrzył S. Rymar, Kraków 1912, s. 168.

⁸⁴ Do Stanisława Małachowskiego referendarza koronnego o przyszłym Sejmie Anonima listów kilka, s. 189-190.

⁸⁵ B. Limanowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 33.

⁸⁶ *Tamże*, s. 34.

⁸⁷ *Tamże*, s. 42-43.

⁸⁸ H. Kołłątaj, *O ustanowieniu i upadku Konstytucji Polskiej 3 maja 1791*, Lwów [b.r.w.], s. 3.

⁸⁹ S. Macheta, *Kołłątaj*, s. 20.

⁹⁰ *Tamże*.

opartej na pracy⁹¹. Bez wątpienia wartości te oparte były na koncepcjach racjonalistycznych, które głosili m.in. John Locke, Jean J. Rousseau, Charles L. Montesquieu oraz przedstawiciele szkoły fizjokratów⁹². Uchwalenie Konstytucji 3 Maja nie było wyłącznie dziełem geniuszu narodu polskiego – jak pisał Michał Janik – jej twórcy bowiem, w tym Kołłątaj, dobrze znali zapisy konstytucji amerykańskiej oraz francuskich i angielskich aktów prawnych⁹³.

Odnosząc się do kwestii prawa, Kołłątaj wskazywał na różnice praw fizycznych i praw moralnych, podkreślając niezbędną konieczność pierwszych, a możliwość niezrealizowania się drugich ze względu na działalność człowieka niezgodną z normą oraz na to, że z postępowaniem przeciwnym normie nie zawsze wiązała się niekorzyść, tak jak z postępowaniem zgodnym z normą nie zawsze łączyła się korzyść⁹⁴. Zarówno w XVIII-wiecznej francuskiej myśli naukowej i filozoficznej, reprezentowanej przez encyklopedystów i fizjokratów, jak i w nauce i filozofii na ziemiach polskich tego okresu nie spotykamy świadomego rozgraniczenia prawa i moralności oraz dziedzin nauki prawa i moralności⁹⁵. Ks. Kołłątaj stał na stanowisku, że nauka prawa natury, prawa politycznego i prawa narodów to „filozofia moralna czysta”, a nauka prawa pozytywnego, to „filozofia moralna aplikowana”⁹⁶. Podkreślał on, że prymat prawa natury w stosunku do państwa powoduje daleko idące konsekwencje, ponieważ państwo jest o tyle państwem, o ile wciela w życie zasady prawa natury, zarazem jego ustawodawstwo nie może mieć charakteru aktów dyskrejonalnego władztwa, a tylko charakter „deklaracji” zasad tego prawa⁹⁷. Hugo Kołłątaj przedstawiał także abstrakcyjną od wszelkich instytucji państwowych i społecznych konstrukcję prawną, zgodnie z którą wykład prawa naturalnego należało rozpocząć od „prawd najprostszych”, czyli wyprowadzenia systemu prawa natury z natury izolowanej jednostki ludzkiej⁹⁸. W wyniku pojęcia natury jako przyrodniczego porządku świata prawo naturalne do rzeczy przekształcało się u Kołłątaja w prawo do nabywania rzeczy, podobnie jak u fizjokratów, których zasadnicze prawo naturalne, pojmowane jako prawo do życia, zostało określone jako prawo do swobodnego zaspokajania potrzeb naturalnych⁹⁹. Należy także zaznaczyć, że pojęcie prawa własności zostało przez Kołłątaja wyprowadzone zupełnie podobnie jak u fizjokratów – w związku z takim pojmowaniem własności

⁹¹ *Tamże*.

⁹² *Tamże*.

⁹³ M. Janik, *Hugo Kołłątaj*, s. 241.

⁹⁴ K. Opalek, *Hugona Kołłątaja poglądy na państwo i prawo*, Warszawa 1952, s. 134.

⁹⁵ *Tamże*, s. 150.

⁹⁶ *Tamże*, s. 151.

⁹⁷ *Tamże*, s. 178.

⁹⁸ E. Giergielewicz, *Poglądy filozoficzno-prawne Hugona Kołłątaja*, s. 78.

⁹⁹ *Tamże*, s. 80.

występował on przeciwko pogładowi, że spory o własność pociągały za sobą stan wojny powszechnej¹⁰⁰ i oświadczał, że

nie wojna, lecz pokój były naturalnym stanem człowieka, wojna zaś była tylko koniecznym nieszczęściem, póki ludzie będą następować na swe należytości przez niezachowanie nieoddzielnych powinności¹⁰¹.

Obok nauki o prawie natury w dziełach Kołłątaja występowało pojęcie praw określonych przez niego jako „umówione”¹⁰². Prawa te, jako „pisane”, w przeciwieństwie do niespisanych praw naturalnych, pochodziły z umowy, co było charakterystyczne dla poglądów Kołłątaja¹⁰³.

Stanowisko Kołłątaja w sprawie ustroju państwowego wyrażało się najpełniej w aprobachie państwa wprowadzającego „rządy porządku” i prawa natury – mianowicie monarchii feudalno-konstytucyjnej¹⁰⁴. Dowodził tego zarówno w swojej praktycznej działalności politycznej związanej z reformami Sejmu Wielkiego, jak i w swoich pismach politycznych z tego okresu oraz późniejszych pracach teoretycznych¹⁰⁵. Zwieńczeniem pierwszego dwudziestolecia jego prac polityczno-prawnych było *Prawo polityczne narodu polskiego*¹⁰⁶ – miał to być swojego rodzaju projekt przygotowawczy konstytucji, w kilkudziesięciu tezach obejmujący zarys ustroju społecznego i politycznego oraz zwięzłe, naukowo-teoretyczne uzasadnienie najważniejszych elementów tego ustroju¹⁰⁷. Edward Winkler zwrócił uwagę, że późniejsze uchwalenie Konstytucji z 1791 r. było świadectwem odrodzenia narodu, świadectwem tego, że naród polski chciał się ratować i że wśród szlachty zwyciężyło poczucie ładu, porządku i sprawiedliwości – Konstytucja 3 Maja miała olbrzymie znaczenie dla przyszłości¹⁰⁸. Należy stwierdzić, że wpływ na to odrodzenie narodu miał z całą pewnością ks. Hugo Kołłątaj.

ZAKOŃCZENIE

Druga połowa XVIII i początek XIX w. należały bezsprzecznie do najciekawszych okresów w dziejach Polski – z jednej strony upadek polityczny i rozbiór terytorialny, z drugiej pełne poświęcenia i głębokiej myśli próby zapobieżenia grożącej

¹⁰⁰ *Tamże*, s. 86-87.

¹⁰¹ *Tamże*, s. 87.

¹⁰² *Tamże*, s. 104.

¹⁰³ *Tamże*, s. 104-105.

¹⁰⁴ K. Opałek, *Hugona Kołłątaja poglądy na państwo i prawo*, s. 194.

¹⁰⁵ *Tamże*, s. 194-195.

¹⁰⁶ *Hugo Kołłątaj. Listy Anonima i Prawo polityczne Narodu Polskiego*, t. 2, oprac. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, [b.m.w.][b.r.w.], s. 195-211.

¹⁰⁷ *Hugo Kołłątaj. Listy Anonima i Prawo polityczne Narodu Polskiego*, t. 1, oprac. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, [b.m.w.], [b.r.w.], s. 113.

¹⁰⁸ E. Winkler, *O Hugonie Kołłątaju, jego czasach, życiu i dziełach*, s. 22.

katastrofie i stworzenie nowoczesnych podstawowych form życia społecznego, politycznego oraz prawnego¹⁰⁹. W okresie tym żyło i tworzyło wiele wybitnych postaci, dość wspomnieć takie nazwiska jak Stanisław Konarski, Franciszek Bohomolec, Adam Naruszewicz, Ignacy Krasicki, Antoni Popławski, Adam Czartoryski, Stanisław Staszic, Józef Wybicki, Tadeusz Czacki, Jan Śniadecki – do grona tego z całą pewnością należał także Hugo Kołłątaj¹¹⁰.

W powyższym artykule autor w krótkim zarysie przedstawił koncepcję niezwykle zdolnego i wszechstronnego działacza narodowego, którego nazwisko było związane z tak ważnymi wydarzeniami historycznymi w dziejach Polski, jak powstanie Komisji Edukacji Narodowej, Sejm Czteroletni¹¹¹, Konstytucja 3 Maja 1791 r.¹¹² Należy podkreślić, że w swoich rozważaniach prawnych, społecznych, ustrojowych, gospodarczych, etycznych¹¹³, oświatowych i państwowych Kołłątaj zajmował się niezmiernie szerokim spektrum zjawisk, takich jak: kary i nagrody; sądy uczniowskie; konwikty i stancje uczniowskie; wspólne mieszkanie nauczycieli z jednej strony, a z drugiej obowiązki urzędników, zakonów; podział ludności na warstwy według stopnia ich użyteczności; zagadnienie umowy społecznej; władza duchowieństwa; pojęcie własności; rola poszczególnych gałęzi wiedzy; określenie granic poznania czy też „walka” z metafizyką – świadczyło to niewątpliwie o szerokim zakresie zainteresowań postaci przedstawionej w niniejszym artykule¹¹⁴.

*Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III to dzieło, które Kołłątaj napisał w pierwszych latach XIX w., w czasie pobytu na Wołyniu. Było ono dojrzałym, skryształizowanym owocem najlepszego minionego czasu, wyrastało bezpośrednio z doświadczeń Komisji Edukacji Narodowej i wznawiało walkę ideologiczną o reformę. Bez wątpienia stanowiło podsumowanie osiągnięć i doświadczeń całej epoki – epoki walk o reformę, walk przeciwko rozbiorom*¹¹⁵.

W ciągu blisko 20 lat działalności ks. Hugo Kołłątaj¹¹⁶ wyrósł z przodującego działacza Komisji Edukacji na czołowego ideologa Stronnictwa Patriotycznego, obozu reform doby Sejmu Czteroletniego¹¹⁷ i na czołowego działacza insurekcji

¹⁰⁹ T. Czapczyński, *Hugo Kołłątaj*, s. 1.

¹¹⁰ *Tamże*.

¹¹¹ B. Leśnodorski, *Rzeczpospolita w drugiej połowie XVIII wieku. Typ państwa i zmiany formy rządu* [w:] *Kołłątaj i wiek Oświecenia*, s. 147-155.

¹¹² T. Czapczyński, *Hugo Kołłątaj*, s. 10.

¹¹³ Zob. szerzej L. Dobrzyńska-Rybicka, *System etyczny Hugona Kołłątaja*, Kraków 1917, s. 18 n.

¹¹⁴ T. Czapczyński, *Hugo Kołłątaj*, s. 14-15.

¹¹⁵ C. Bobińska, *Szkice o ideologach polskiego oświecenia*, s. 55.

¹¹⁶ Zob. szerzej prace opisuje życie i myśl ks. Hugo Kołłątaja m.in.: J. Śniadecki, *Żywot literacki H. Kołłątaja*, Wilno 1818; E. Winkler, *O Hugonie Kołłątaju, jego czasach, życiu i dziełach*, s. 29-44; S. Zaleski, *Ks. Hugo Kołłątaj. Szkic biograficzny*, s. 5 n.

¹¹⁷ Zob. szerzej J. Ziomek, *Hugo Kołłątaj w czasie Sejmu Czteroletniego*, odbitka z „Pamiętnika Literackiego” 41:1950, z. 3-4, s. 3-32.

kościuszkowskiej¹¹⁸. W 1792 r. Szczęsny Potocki pisał o Kołłątaju, że jest to „człowiek straszny spokojności publicznej, którego umysł spokojnym być nie może”¹¹⁹. Natomiast Jan Śniadecki zwracał uwagę, że „poświęciwszy wszystko – podzielił los swój zupełnie z Ojczyzną, straciwszy wszystko – prócz honoru i sławy”¹²⁰. Tadeusz Grabowski zwrócił uwagę, że na drodze reform polska oświata nie miała lepszego przewodnika nad Kołłątaja – uspołecznił on bowiem naród szlachecki, obudził w masach zdrowie moralne, przygotował zarysy pod odrodzenie przyszłości¹²¹. Antoni Mikulski zauważył, że pomijając prace Kołłątaja na innych polach, już na podstawie jego prac z zakresu szkolnictwa oraz pism dotyczących myśli pedagogicznej bez wątpienia można go nazwać „nauczycielem narodu i wychowawcą całych pokoleń młodzieży”¹²², co jest najlepszym podsumowaniem niniejszych rozważań.

BIBLIOGRAFIA

- Berger-Mayerowa J., *Nieznane zarządzenie Hugona Kołłątaja, Rektora Krakowskiej Szkoły Głównej Koronnej z 19 lipca 1783 r.*, Wrocław 1965.
- Bobińska C., *Szkice o ideologach polskiego oświecenia. Kołłątaj i Staszic*, Wrocław 1952.
- Czapczyński T., *Hugo Kołłątaj*. Z cyklu: *Polscy pisarze polityczni i społeczni*, z. 5, Łódź 1948.
- Czapczyński T., *Nauka moralna w systemie wychowawczym ks. H. Kołłątaja (próba konstrukcyjna)*, Stanisławów 1910.
- Do Stanisława Małachowskiego referendarza koronnego o przyszłym Sejmie Anonima listów kilka*, cz. 3, Warszawa 1790.
- Dobrzyńska-Rybicka L., *System etyczny Hugona Kołłątaja*, Kraków 1917.
- Giergielewicz E., *Poglądy filozoficzno-prawne Hugona Kołłątaja*, Warszawa 1930.
- Grabowski T., *Hugo Kołłątaj. Zwięzły zarys jego życia i działalności*, Kraków 1912.
- Hugo Kołłątaj. Listy Anonima i Prawo polityczne Narodu Polskiego*, opr. B. Leśnodorski, H. Wereszycka, t. 1-2 [b.m.w.] [b.r.w.]
- Hugo Kołłątaj. Życie jego i praca*, opowiedział Z. Celichowski, Poznań 1912.
- Hugona Kołłątaja do Komisji Edukacyjnej Sprawozdania z wizytacji Akademii Krakowskiej i szkół Nowodworskich w Krakowie i Szkół wojewódzkich, sandomierskich, spisane w ostatnim kwartale roku 1777*, BJ Rkp, 5984, IV, 1777.
- Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urzędzenia Instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzekomych guberniach*, t. 1, z rękopisu wydał F. Kojasiewicz, Kraków 1844.

¹¹⁸ A. Korta, *Hugo Kołłątaj*, s. 14.

¹¹⁹ W. Smoleński, *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903, s. 375.

¹²⁰ *Hugo Kołłątaj. Życie jego i praca*, opowiedział Z. Celichowski, Poznań 1912, s. 64.

¹²¹ T. Grabowski, *Hugo Kołłątaj*, s. 16.

¹²² A. J. Mikulski, *Hugo Kołłątaj a szkoły średnie*, Lwów 1912, s. 18.

- Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urzędzenia Instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzekomych guberniach*, t. 2, z rękopisu wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1844.
- Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urzędzenia Instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzekomych guberniach*, t. 3, z rękopisu wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1844.
- Hugona Kołłątaja korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urzędzenia Instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzekomych guberniach*, t. 4, z rękopisu wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1845.
- Hugona Kołłątaja pamiętnik o stanie Duchowieństwa Katolickiego Polskiego i innych wyznań w połowie XVIII wieku*, wydał z rękopisem J.K. Żupański, Poznań 1840.
- Janik M., *Hugo Kołłątaj. Monografia z czterema podobiznami*, Lwów 1913.
- Kołłątaj H., *O ustanowieniu i upadku Konstytucji Polskiej 3 maja 1791*, Lwów [b.r.w.].
- Kołłątaj H., *Porządek fizyczno-moralny czyli nauka o należytościach i powinnościach człowieka*, Warszawa 1912.
- Kołłątaj H., *Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, oprac. M. Chamcówna, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967.
- Kołłątaj H., *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III-go (1750-1764)*, przedm. H. Mościcki, Warszawa 1905.
- Kołłątaj H., *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III-go (1750-1764)*, oprac. J. Hulewicz, Wrocław 1953.
- Kołłątaj H., *Wybór pism naukowych*, oprac. K. Opałek, Kraków 1953.
- Korta A., *Hugo Kołłątaj [w:] Kołłątaj i wiek Oświecenia*, red. W. Jedlicka, Warszawa 1951.
- Ks. Hugo Kołłątaj. *Wybór pism*, ułożył i wstępem oraz objaśnieniami opatrzył S. Rymar, Kraków 1912.
- Leniek J., *Ks. H. Kołłątaja Raport z wizytytacyi akademii krakowskiej, odbytej w r. 1777*, Kraków 1906.
- Leśnodorski B., *Rzeczypospolita w drugiej połowie XVIII wieku. Typ państwa i zmiany formy rządu [w:] Kołłątaj i wiek Oświecenia*, red. W. Jedlicka, Warszawa 1951.
- Limanowski B., *Hugo Kołłątaj*, Warszawa [b.r.w.].
- Łodyński M., *Hugo Kołłątaj a bibliotekarstwo polskie*, Warszawa 1952.
- Macheta S., *Kołłątaj*, Warszawa 1973.
- Mikulski A.J., *Hugo Kołłątaj a szkoły średnie*, Lwów 1912.
- Opałek K., *Hugona Kołłątaja poglądy na państwo i prawo*, Warszawa 1952.
- Orsza-Rodlińska H., *Kołłątaj jako pedagog. Hugona Kołłątaja nieznanne listy o wychowaniu*, Lwów 1912.
- Pisma rozmaite Jana Śniadeckiego*, t. 1, Wilno 1818².
- Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778-1780*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913.
- S. Zaleski, *Ks. Hugo Kołłątaj. Szkic biograficzny na tle jego działalności politycznej i pedagogicznej*, odbitka z „Głosu Nauczycielstwa Ludowego”, Kraków 1912.

- Schmitt H., *Pogląd na żywot i pisma księdza Hugona Kołłątaja podkanclerzego koronnego*, Lwów 1860.
- Smoleński W., *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903.
- Śniadecki J., *Żywot literacki H. Kołłątaja*, Wilno 1818.
- Śniadecki J., *Żywot literacki Hugona Kołłątaja z opisem stanu Akademii Krakowskiej, w jakim się ona znajdowała przez rok 1780*, Wrocław 1951.
- Tokarz W., *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794-1812)*, t. 1-2, Kraków 1905.
- Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1935.
- Winkler E., *O Hugonie Kołłątaju, jego czasach, życiu i dziełach*, odbitka z „Zorzy”, Warszawa 1912.
- Ziomek J., *Hugo Kołłątaj w czasie Sejmu Czteroletniego*, „Pamiętnik Literacki” 41:1950, z. 3-4.

Streszczenie: Artykuł *Działalność oświatowa i społeczno-polityczna ks. Hugo Kołłątaja*. *Zarys prawnohistoryczny* przedstawia koncepcje ks. Hugo Kołłątaja odnoszące się do takich sfer jak państwo, prawo, edukacja. Ksiądz Kołłątaj brał także czynny udział w tak ważnych wydarzeniach historycznych w dziejach Polski, jak Komisja Edukacji Narodowej, Sejm Czteroletni, Konstytucja 3 Maja 1791 r.

Słowa kluczowe: Hugo Kołłątaj, edukacja, koncepcja, prawo, nauka, polityka.